

Кириленко Володимир Іванович

д.е.н., професор,
професор кафедри економічної теорії
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
Київ, Україна
kyrylenko.v.i@kneu.edu.ua
ORCID 0000-0002-7433-0630

Котенок Михайло Григорович

аспірант кафедри економічної теорії
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
mikekotenok@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-5364-2513>

ОЦІНКА МАСШТАБІВ І ГЛИБИНИ БІДНОСТІ В КОНТЕКСТІ АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Kyrylenko Volodymyr

D.Sc. in Economics,
Professor of the Department of Economic Theory,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine
kyrylenko.v.i@kneu.edu.ua
ORCID 0000-0002-7433-0630

Kotenok Mykhailo Hryhorovych

Postgraduate student of the Department of Economic Theory
Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman
Kyiv, Ukraine
mikekotenok@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-5364-2513>

ASSESSMENT OF THE SCOPE AND DEPTH OF POVERTY IN THE CONTEXT OF ANALYTICAL SUPPORT FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT POLICY IN UKRAINE

Анотація. Стаття присвячена апробації інструментарію емпіричного оцінювання адекватності розмірів і структури споживчих видатків домогосподарств, вимогам сталого розвитку національної економіки. Також автори прагнули оцінити можливість розширення участі домогосподарств у фінансуванні розвитку соціальної сфери, нарощенні темпів накопичення людського капіталу та наближенні України до траєкторії сталого розвитку економіки. Теоретичний бекграунд дослідження утворюють «мікроекономічні моделями розвитку», що започатковані роботами Е. Енгеля, а надалі стали основою оцінювання тих результатів державної політики, що безпосередньо проявляються в зміні рівня життя, обсягах і структурі споживчих витрат, економічному добробуті домогосподарств.

Для оцінки масштабів бідності використано два показники, запропоновані методикою комплексної оцінки бідності: частка домогосподарств, чий еквівалентні загальні середньодушові доходи менші фактичного прожиткового мінімуму та середній дефіцит (відставання) споживчих витрат «бідних домогосподарств» порівняно з розмірами фактичного прожиткового мінімуму. Для оцінки міри концентрації споживчих витрат українських домогосподарств розраховано індекси Херфіндаля-Хіршмана та показники Ентропії.

Отримані емпіричні підтвердження тези, що власне економічні механізми участі домогосподарств у формуванні передумов та імпульсів зростання і розвитку залишаються заблокованими, що робить зовнішні інвестиції, чи державні бюджетні витрати практично єдиним джерелом зростання та розвитку. Але така виняткова роль державного бюджету чи зовнішніх інвестицій, що не мають позитивного впливу на економічну роль домогосподарств прямо суперечать принципам стійкості розвитку: сконцентрованість джерел зростання веде до концентрації його вигід та блокує подолання бідності.

Ключові слова: бідність, сталий розвиток, домогосподарства, споживчі витрати, закон Енгеля

Abstract. The article is devoted to the approbation of the tools for empirical assessment of the adequacy of the size and structure of household consumer expenditures to the requirements of sustainable development of the national economy. The authors also sought to assess the possibilities of expanding the participation of households in financing the development of the social sphere, increasing rates of human capital accumulation, and Ukraine's approach to the trajectory of sustainable economic development. The theoretical background of the study created by «microeconomic development models», which were initiated by the works of E. Engel, and then became the basis for evaluating the state policy results, which operate with the change in the standard of living, the volume and structure of consumer spending, and the economic well-being of households.

To assess the scale of poverty, two indicators proposed by the poverty assessment methodology are used: the share of households whose equivalent total average per capita income is less than the actual cost of living minimum and the average deficit (gap) of consumer spending of the «poor households» comparing with the size of the actual cost of living minimum. To assess the degree of concentration of consumer spending by Ukrainian households, the Herfindahl-Hirschman indices and Entropy indices were calculated.

Empirical confirmation was obtained of the thesis that the economic mechanisms of household participation in the formation of preconditions and impulses for growth and development remain blocked, which makes foreign investments or state budget expenditures practically the only source of growth and development. But such a role of the state budget or external investments, which do not have a positive effect on the economic role of households, directly contradicts the principles of sustainable development: the concentration of sources of growth leads to the concentration of its benefits and blocks the overcoming of poverty.

Key words: poverty, sustainable development, households, consumer spending, Engel's law.

JEL codes: A10; A13

Постановка проблеми. Політика сталого розвитку втілює прагнення людства уникати вимушених, небажаних, руйнівних для добробуту й можливостей суспільства змін, завдяки завчасному і свідомому реагуванню на ризики і виклики, загострення яких очікується у майбутньому. Серцевина теоретичного обґрунтування політики сталого розвитку — саме недооцінка у поточних показниках економічного відтворення вагомості тих втрат, що зазнає екологічна система від «ковбойської марнотратності» стосовно природних ресурсів, а соціальна цілісність та органічність суспільства — від порушень принципів соціальної справедливості та інклюзії. Саме цей аспект теорії та відповідної політики, на нашу думку, критично важливий для сучасної України: завчасне реагування, орієнтоване на врахування майбутніх наслідків поточної системи пріоритетів використання ресурсного потенціалу та узгодження суперечностей

у відносинах різних соціальних груп, дозволяє уникати катастрофічного дефіциту ресурсів чи інституціональної якості у майбутньому. Відповідно, саме здатність інструментів теорії сталого розвитку забезпечувати чутливість поточної державної політики до майбутніх проблем суспільного розвитку робить її вкрай важливим компонентом теоретико-аналітичного забезпечення розробки і реалізації державної політики. Адже критичні обмеження, що мілітаризація економіки та руйнування усталених екологічних й соціальних систем накладає на можливості підтримки добробуту українських домогосподарств вкрай ускладнює врахування віддалених наслідків поточних параметрів державної політики.

Зокрема, в межах цієї статті ми спробуємо оцінити як безпосередні, так і віддалені наслідки того рівня добробуту, що спостерігався для українських домогосподарств у довоєнний період, для характеристик досяжної для суспільства траєкторії розвитку; визначити, наскільки рівень і джерела поліпшення добробуту українських домогосподарств відповідають принципам сталого розвитку; чи можна розраховувати, що адаптація поведінки домогосподарств до наявних економічних можливостей дозволить задіяти в майбутньому важелі й ресурси зростання та сталого розвитку.

Аналіз літератури. Теоретична основа концепції сталого розвитку традиційно розглядається як результат переважно двох напрямів фундаментальних досліджень. Перший утворили роботи К. Боулдінга, У. Нордгауза та У. Хоттелінга, що заклали теоретичні основи «економічного відтворення і зростання в умовах «космічного корабля, а не ковбойської марнотратності» [1], визначили засади врахування екстерналій, породжуваних вуглецевою енергетикою та уточнення індикаторів макроекономічних результатів функціонування національного господарства з урахуванням впливу кліматичних змін [2; 3]. Другий — економісти, що працювали під егідою «Римського клубу» і розробили власне концептуальні засади ідентифікації зростання, що узгоджено з темпами відтворення ресурсної бази виробництва. При цьому, започаткування концепції сталості пов'язано саме з погодженням темпів і джерел зростання з можливостями природної системи компенсувати антропогенний вплив [4]. Певною мірою, саме з цим пов'язана назва, що усталилась за економістами, які розробляли теоретичне обґрунтування доповідей римського клубу — «нові мальтузіанці» [5]. Адже математичні моделі, що зіставляють темпи нарощення масштабів вилучення природних ресурсів, необхідні для збереження чинних темпів розширення споживання із запасами абсолютно обмежених природних ресурсів і загалом спроможністю екосистем (як джерела ресурсів та умов необхідних для функціонування виробництва) до відтворення — це традиційний «мальтузіанський» інструмент. Так теорія Мальтуса ґрунтувалась на, як здавалось, прозорому та переконливому протиставленні темпів зростання потреб (що за моделі демографічного відтворення до індустріального суспільства задавались геометричною прогресією, згідно зі зростанням чисельності населення) і темпів зростання виробничих можливостей (що за вираженого дефіциту капіталу та домінування матеріального виробництва задавались арифметичною прогресією). Звідси виникало ніби то «досконале» обґрунтування закономірності по-перше, бідності, по-друге, катастрофічних механізмів скорочення чисельності: «надлишок», що продукується сприятливими умовами відтворення закономірно усувається через голод, епідемії, чи війни [6]. Практично «мальтузіанська» теорія обмеження ро-

звитку для країн з переважанням аграрного виробництва була вже в ХХ ст. сформульована Х. Лейбенстайном: зростання врожайності зменшує смертність, а відповідне зростання чисельності веде до подрібнення земельних ділянок і руйнує основи зростання врожайності [7].

На щастя, пояснююча здатність згаданих вище теорій дуже обмежена в умовах суспільства з розвинутим індустріальним комплексом, а що важливіше — з досить адаптивною системою інститутів, здатних забезпечувати достатню привабливість і ресурсну забезпеченість інноваційної господарської діяльності. Наприклад, саме інституційні зміни перетворили мальтузіанські прогнози на класичний приклад благополучного спростованих історією похмурих застережень: радикальні зміни гендерних відносин, зростання зайнятості жінок поза домашнім господарством і вихованням дітей зруйнували «нерозривний» за Мальтусом зв'язок між зростанням доходів, зменшенням дитячої смертності і прискоренням зростання чисельності населення. Отже, важливо, що без зміни інститутів (формальних і неформальних правил, що обумовлювали високу народжуваність), які забезпечили «демографічний перехід» і стабілізацію чисельності на тлі швидкого зростання продуктивності, доходів й якості життя, ні становлення суспільства масового споживання [8; 9], ні поява держави загального добробуту [10] не могли стати реальністю, а недобрі мальтузіанські прогнози мали усі шанси справдитись. Так само і модель блокування розвитку за Лейбенстайном імпліцитно передбачає інституціональну стабільність: суспільство стикається з постульованим Лейбенстайном зв'язком «зростання чисельності — подрібнення земельних ділянок і скорочення продуктивності» лише якщо не здатне трансформувати форми господарювання й уникнути подрібнення типового землеволодіння, замінивши малі фермерські господарства великими аграрними підприємствами. Така заміна породжує свої ризики і проблеми [11], проте для методології нашого дослідження важливі три фундаментальні принципи, що впливають як з мальтузіанської, так і поведінкової сучасної теорії диференціації рівня розвитку національних економічних систем. По-перше, бідність населення виступає вагомим обмеженням розвитку, гранично звужуючи коло вибору політики, здатності такий розвиток активізувати [12–15]. При цьому бідність тлумачиться, в першу чергу, за ознакою депривації від якісних, тобто таких, що справді забезпечують високу соціальну і професійну мобільність освіти й медицини [16], фінансових послуг, у першу чергу, доступного кредиту [17], адміністративних послуг, що дозволяють оперативнo управляти активами та з мінімальними ризиками змінювати їх форми [18]. По-друге, цілком раціональні з огляду на персональний добробут дії домогосподарств у бідних країнах (відповідно, країнах зі слабкими інститутами) блокують можливості суспільного розвитку, часто через неочікувані розробниками політики форми адаптації до можливостей, що вона надає, а частіше, надання яких лише декларується [11; 17]. Нарешті по-третє, незважаючи на те, що домогосподарства обирають певну модель поведінки (зокрема й ту, що блокує передбачені розробниками політики важелі активізації розвитку) під безпосереднім тиском ресурсних обмежень, у першу чергу — нестачі доходів для інвестування в людський капітал, насправді, вирішальні причини, що блокують для них можливості включення у процеси генерації імпульсів для зростання та розвитку — інституціональні бар'єри, зокрема пов'язані з недоліками державної політики [16–18].

Відповідно метою цієї статті є апробація інструментарію емпіричного оцінювання адекватності розмірів і структури споживчих витрат домогосподарств, вимогам сталого розвитку національної економіки та пошук резервів нарощення ефективності політики уряду щодо розширення можливостей домогосподарств брати участь у поліпшенні умов фінансування соціальної сфери, нарощенні темпів накопичення людського капіталу та наблизенні України до траєкторії сталого розвитку економіки.

Методологія. Ми розглядаємо бідність як ключовий елемент системи обмежень, з якими стикається суспільство на шляху акумуляції ресурсів для зростання та перетворення результатів такого зростання на рушійну силу суспільного розвитку. Теоретичний бекграунд такого бачення пов'язаний з «мікроекономічними моделями розвитку», що започатковані роботами Е. Енгеля [19], а надалі стали основою оцінювання тих результатів державної політики, що безпосередньо проявляються в зміні рівня життя, обсягах і структурі споживчих витрат, економічному добробуті домогосподарств [20].

Для оцінки поширеності бідності ми використовуємо частку домогосподарств, чий еквівалентні загальні середньодушові доходи менші фактичного прожиткового мінімуму. Ця характеристика дещо занижує оцінку поширеності бідності навіть за монетарним критерієм, оскільки не враховує частку доходів, що використовується на неспоживчі витрати. Адже рівень монетарного добробуту безпосередньо проявляється саме через споживчі витрати і не всі домогосподарства, чий сукупні доходи перевищують розмір прожиткового мінімуму витрачають достатньо, щоб підтримувати рівень споживання, закладений у прожитковому мінімумі. Джерелом даних слугують дані Державної статистичної служби України про споживчі витрати домогосподарств з різними еквівалентними загальними середньодушовими доходами [21].

Для оцінки глибини бідності ми використовуємо показник безпосередньо пов'язаний з економічним добробутом — розмір споживчих витрат домогосподарств. Для забезпечення його зіставності з розмірами фактичного прожиткового мінімуму використана формула, для визначення питомих споживчих витрат на особу ($CSpc$):

$$CSpc = \frac{CShh}{NPe}, \quad (1)$$

де $CShh$ — споживчі витрати домогосподарства, грн/місяць;

NPe — середній еквівалентний розмір домогосподарства, осіб.

Надалі цей показник порівнюється з розмірами фактичного прожиткового мінімуму для визначення відносної глибини бідності, тобто відсотку фактичних споживчих витрат у розрахунку на особу еквівалентної чисельності домогосподарства, що не вистачає для забезпечення рівності таких витрат розміру фактичного прожиткового мінімуму:

$$CSR = 100 - \frac{CL}{CSpc} \times 100, \quad (2)$$

де CL — фактичний прожитковий мінімум (монетарна межа бідності), грн/місяць.

Отриманий показник трактується як мікроекономічна глибина бідності — вона відображає співвідношення фактичних витрат репрезентативного домогосподарства зі стандартом монетарної бідності і, відповідно, не враховує по-

ширеність бідності як фактор масштабів ресурсів, необхідних для компенсації нестачі фактичних витрат до стандарту монетарної бідності усім домогосподарствам з меншими такого стандарту еквівалентними душевими доходами. Аналогічний показник передбачено «Методикою комплексної оцінки бідності» затвердженою Наказом Міністерства соціальної політики України, де він згадується як «середній дефіцит доходу бідного населення» [22].

Для визначення глибини бідності на макрорівні (тобто з урахуванням як розриву між витратами репрезентативного домогосподарства і стандартом монетарної бідності, так і кількості домогосподарств, чії фактичні споживчі витрати менші фактичного прожиткового мінімуму) розраховано макроекономічний показник масштабів ресурсів, необхідних для компенсації розриву витрат усіх домогосподарств:

$$GT = \frac{(CL - CSPhh) \times NPhh}{CShh \times Nhh} \times 100, \quad (3)$$

де $CSPhh$ — питомі споживчі витрати на особу по «бідних» домогосподарствах (тих, чії еквівалентні середньодушові доходи менші фактичного прожиткового мінімуму), грн/місяць;

$NPhh$ — кількість «бідних» домогосподарств (тих, чії еквівалентні середньодушові доходи менші фактичного прожиткового мінімуму);

Nhh — загальна кількість домогосподарств;

$CShh$ — середні споживчі витрати по усіх домогосподарствах, грн/місяць.

Чисельник цього виразу, по суті є аналогічним показнику «сукупний дефіцит доходу бідного населення — сума коштів, яких не вистачає бідному населенню країни в цілому до визначеної межі бідності» в методиці комплексної оцінки бідності [22]. Відповідно, цей показник характеризує ту частку сукупних витрат усіх домогосподарств України, яка має додана до споживчих витрат бідних домогосподарств для забезпечення рівності останніх прожитковому мінімуму (досягненню формальної ознаки усунення монетарної бідності).

Для оцінки міри концентрації споживчих витрат українських домогосподарств розраховано показники Херфіндаля–Хіршмана та Ентропії [23], формули розрахунку яких для нашого дослідження (виходячи зі сформованої нами бази даних) набули такого вигляду:

індекс Херфіндаля–Хіршмана:

$$HKK = \sum_{i=1}^{12} \sigma^2, \quad (4)$$

де σ — питома вага i -ої товарної групи в сукупних споживчих видатках домогосподарств;

індекс Ентропії:

$$EI = \sum_{i=1}^{12} \sigma \times \frac{1}{\ln(\sigma)}. \quad (5)$$

Обидва показника представлені як в абсолютному розмірі, так і як відсоток максимально можливого значення (індекс Херфіндаля–Хіршмана за використання питомих ваг виражених у відсотках набуває значення 10 тисяч у разі повної концентрації розподілу, а індекс ентропії для випадку 12-ти товарних груп має максимальне можливе значення 2,485).

Для забезпечення порівнюваності розмірів споживчих видатків домогосподарств за різні роки усі показники (загальні розміри витрат та по окремих това-

рних групах) представлені у постійних цінах — цінах базисного року, при цьому інфляція базисного року не враховувалась (показники 2014 р. залучені до розрахунків у фактичних цінах). Для перерахунку номінальних показників у реальні (у цінах базисного року) використані базисні індекси споживчих цін для кожного року, як для сукупних споживчих видатків, так і для видатків по кожній з 12-ти основних товарних груп.

Викладення основних матеріалів. Розраховані згідно положень, викладених у розділі «методологія» показники поширеності та глибини бідності в Україні зведені у табл. 4.

Таблиця 4

ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОШИРЕНОСТІ Й ГЛИБИНИ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
частка домогосподарств із середньодушовими еквівалентними загальними доходами нижче прожиткового мінімуму, % загальної кількості	7,00	5,14	48,19	32,53	26,36	23,32	29,45	23,50
середньомісячні еквівалентні витрати на особу в «бідних» домогосподарствах, грн	951,30	1053,1	1666,86	1868,11	2133,32	2389,13	2630,43	3085,08
глибина бідності (нестача фактичних витрат на особу до прожиткового мінімуму, %)	19,11	14,20	36,92	36,49	34,62	34,74	31,63	25,01
глибина бідності на макрорівні, % (відсоток загальних споживчих видатків усіх домогосподарств, необхідний для компенсації розриву витрат бідних від прожиткового мінімуму)	1,20	0,56	23,04	13,77	9,67	7,73	9,35	5,68

* розраховано авторами за даними [21].

Дані таблиці свідчать про спорідненість динаміки поширеності й глибини бідності. Так, поширеність бідності (частка домогосподарств, де еквівалентні споживчі витрати нижчі фактичного прожиткового мінімуму) з досить помірних 7 % у 2014 р. та 5.1 % у 2015р. стрімко зростає до 48,2 % у 2016р. і так само глибина бідності (відсоток нестачі фактичних витрат до рівня прожиткового мінімуму) з помірних значень 2014 р. (19,1 %) та 2015 р. (14.2 %) радикально зростає у 2016 р. (до 36,9 %) та залишається високою у 2017 р. (36,5 %).

Так само в 2016 р. спостерігається і пікове значення макроекономічного показника глибини бідності (того відсотку споживчих витрат усіх домогосподарств, що необхідний для компенсації нестачі споживчих витрат усіх «бідних» домогосподарств до рівня прожиткового мінімуму): воно сягає 23,0 % проти 0,6 % у 2015 р.

Надалі спостерігалось поступове зменшення як поширеності, так і глибини бідності (за виключенням 2020 р., коли частка домогосподарств з споживчими витратами нижче прожиткового мінімуму сягнула 29,5 %), при цьому мікроекономічна характеристика глибини бідності скоротилась у 2021 р. до 23,5 % (середні споживчі витрати домогосподарств з нижчими за фактичний прожитко-

вий мінімум еквівалентними душевими доходами відставали від цього соціального стандарту на 23,5 %), а макроекономічна характеристика глибини бідності — до 5,7 % (розрив споживчих витрат усіх «бідних» домогосподарств від прожиткового мінімуму становив трохи менше 6 % сукупних витрат домогосподарств).

Бачимо, що роки помірною зростання (2017–2021) не компенсували вагомого розширення й поглиблення бідності, що сталося у кризові 2015–2016 рр. і станом на 2021 р. як поширеність бідності була радикально вища, ніж у базисному 2014 р. (23,5 % домогосподарств з споживчими витратами нижчими за прожитковий мінімум проти 7,0 % у 2014 р.), так і глибина вагомо перевищувала базисний рівень (25 % у 2021 р. проти 19,1 % у 2014 р.). При цьому макроекономічний показник глибини бідності (який враховує як розмір розриву між витратами «бідних» домогосподарств і прожитковим мінімумом, так і кількість таких домогосподарств) хоч і вагомо скоротився порівняно з найбільш проблемними роками, але все таки у 2021 р. радикально вищий за показник базисного 2014 р. (5,7 % проти 1,2 %).

Відповідно, для формального «вирішення проблеми бідності» у 2021 р. необхідна була практично у 5 разів більша частка ресурсів домогосподарств (частка суспільних ресурсів), ніж була достатня для підвищення споживчих видатків усіх домогосподарств до рівня не меншого, ніж прожитковий мінімум у 2014 р.

Дискусія. Ми вважаємо, що поточна ситуація як з бідністю, так і з наявними ресурсами суспільства для компенсації розриву в умовах війни та мілітаризації економіки не могла покращитись, порівняно з 2021 р.

Відповідно, події 2016 — 2017 рр. радикально загострили проблеми бідності в Україні: і поширеність бідності, і її глибина зросли в рази. Сам по собі факт такого масштабного й швидкого (поширеність бідності в 2016 р. перевищує аналогічний показник 2015 р. у 9,4 разу, глибина — у 2,6 разу, частка фактичних споживчих витрат усіх домогосподарств, необхідна для компенсації розриву для усіх бідних домогосподарств зросла в 41 раз) свідчить про те, що сам по собі показник монетарної бідності далеко не вичерпує характеристик ролі бідності серед обмежень соціально-економічного розвитку України. Адже такі високі прирости означають, що і в роки, коли формальний (монетарний) рівень бідності був значно менший, не було вагомих якісних відмінностей між економічними можливостями, способом життя, якістю людського капіталу, властивих порівняно нечисельним бідним і формально не належним до цієї категорії широким верствам населення. Відповідно, навіть у «кращі» стосовно масштабів бідності роки незмінно існувала велика «резервна армія» бідності, представники якої не мали достатніх економічних можливостей для інтеграції до процесів формування ресурсів зростання й перетворення такого зростання на джерело розвитку. Адже рівень доходів, що детермінує структуру витрат і критично важливі для участі в процесах розвитку параметри економічної поведінки (споживчої та інвестиційної, освітньої, щодо професійної мобільності, соціальної активності тощо), залишається недостатнім і для тих домогосподарств, що формально не є бідними за монетарним критерієм.

Наведене вище свідчить, що оцінка ролі бідності серед перешкод сталому зростанню та розвитку вимагає розширення кола показників, порівняно з тими,

якими оперують більшість присвячених цій проблемі досліджень, як наприклад [24 — 27]. Зокрема, ні показники поширеності монетарної бідності, ні поширеності ознак депривації щодо доступу до різних видів благ не відображають реального потенціалу участі в процесах інноваційного розвитку. Адже навіть наявність доступу до освіти, чи медичних послуг, доступність певних технічних каналів обміну інформацією не має надійної кореляції із затребуваністю у тих осередках виробництва, які формують рушійні сили розвитку.

Відповідно, ми вважаємо за доцільне розширити коло показників, що враховуватимуться для оцінки ролі бідності (у її функціональному змістовному тлумаченні — як обмеженості вибору, обмеженості можливості інвестувати у розвиток власного людського потенціалу та поліпшувати свою позицію у системі суспільного поділу праці [28]) у системі перешкод сталому розвитку України.

Зокрема, одна з базових ознак бідності (універсальна та незалежна від якості національних стандартів фіксації монетарної бідності, зокрема й від якості прожиткового мінімуму, що використовується для визначення абсолютної монетарної бідності в Україні) — висока концентрація споживчих витрат на товарних групах, що пов'язані з задоволенням базових потреб, зокрема на продуктах харчування [29]. Питома вага витрат на харчові продукти коливається від 54 % (у 2015 р.) до 46,9 % (у 2021 р.), як показано в табл. 2.

Таблиця 2

ПИТОМІ ВАГИ ОСНОВНИХ ТОВАРНИХ ГРУП У СПОЖИВЧИХ ВИДАТКІВ УКРАЇНСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Споживчі витрати	100	100	100	100	100	100	100	100
Продукти харчування та безалкогольні напої	52,9	54,0	52,3	50,8	49,9	47,8	49,1	46,9
Алкогольні напої, тютюнові вироби	4,1	3,9	3,6	3,9	4,0	3,8	4,1	3,5
Одяг і взуття	7,4	6,9	6,9	7,0	6,8	6,5	5,7	5,7
Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	10,9	12,5	13,8	14,7	14,8	16,5	16,9	17,8
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та п. у. ж.	2,8	2,3	2,1	2,5	2,6	2,2	2,6	2,6
Охорона здоров'я	4,2	4,4	5,1	4,6	4,8	4,8	5,0	5,4
Транспорт	5,0	4,3	4,3	4,3	4,3	5,5	4,5	5,2
Зв'язок	3,4	2,9	2,9	3,0	3,1	3,4	4,1	4,0
Відпочинок і культура	2,1	1,8	1,8	2,0	2,1	2,0	1,8	1,9
Освіта	1,4	1,4	1,2	1,3	1,2	1,3	1,0	1,2
Ресторани та готелі	0,03	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,02	0,02
Різні товари та послуги	6,0	5,7	5,8	5,9	6,2	6,2	5,1	5,7

* розраховано авторами за даними [21]

Незважаючи на позитивну динаміку (скорочення цієї питомої ваги на 6 в.п. порівняно з 2014 р.) зберігається виражене домінування витрат на задоволення першочергових (фізіологічних) потреб, що є фундаментальною ознакою біднос-

ті. Аналогічні результати щодо провідної ознаки поширеності бідності та недостатності економічних можливостей домогосподарств для активної участі у фінансуванні розширення запасів людського капіталу економіки одержували автори статті [15]. Проте ми прагнемо уточнити результати, отримані авторами згаданої публікації, бо їх оцінка «мінливої, переважно позитивної, але недостатньої динаміки частки витрат на продукти харчування» не враховує головний чинник, що власне і спричинив зменшення питомої ваги витрат на харчові продукти: це вагоме зростання цін (як абсолютних, так і відносних, тобто та частка зростання ціни, що перевищує загальний індекс споживчих цін) на товарну групу «Житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива», в складі якої враховуються витрати на комунальні послуги.

Важливо, що для великої частини споживачів (у першу чергу, мешканці багатоквартирних будинків, комунікації яких не дозволяють регулювати обсяги споживання послуг опалення) попит на відповідні послуги є практично нееластичним, що по суті, дозволяє розглядати додаткові витрати на такі послуги «абсолютно необхідними», тобто невідворотними для споживача. Відповідно, стрімке зростання масштабів заборгованості за комунальні послуги, що спостерігалось в роки особливо динамічного підвищення і також трактувалось низкою дослідників як важлива ознака негативних тенденцій щодо динаміки добробуту широких верств населення [30] є безпосереднім і переконливим доказом поширеності бідності саме у тому її тлумаченні, яке пов'язано з неспроможністю домогосподарств виділяти ресурси, необхідні для поліпшення свого соціального стану. Адже лівова частка споживчих витрат обслуговує задоволення першочергових потреб: сума витрат по товарних групах «продукти харчування та неалкогольні напої», та «житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива» сягає 64,7 %.

Виходячи з даних таблиці 2 певне скорочення частки витрат на продукти харчування за період 2014–2021 рр. має головну причину: зростання питомої ваги витрат на оплату «житла, води, електроенергії, газу та інших видів палива». Це значить, зниження питомої ваги витрат на харчові продукти з 52,9 % до 46,9 % виражає не поліпшення добробуту, як передбачають абстрактні моделі мікроекономічних механізмів розвитку [29], а вимушене витіснення одного різновиду витрат на блага першої необхідності іншими. Через вагоме подорожчання товарів і послуг товарної групи «житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива» (у системі відносних цін за 2014–2021 рр. вони подорожчали на 235 в.п., тобто базисні темпи зростання цін на «житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива» вищі загального індексу споживчих цін на 235 в.п.), навіть вагоме скорочення масштабів їх споживання (на 9,6 %, порівняно з базовим 2014 р.) не перешкодило зростанню питомої ваги витрат на відповідні блага в складі споживчого бюджету українських домогосподарств. З 10,9 % у 2014 р. вона збільшилась до 17,8 %, тобто на 6,9 в.п. Це зростання повністю поглинає скорочення частки витрат на харчові продукти (6,0 в.п.) за аналогічний період.

Незважаючи на те, що формально, зростання частки витрат по товарній групі «житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива» наближає структуру споживчих витрат українських домогосподарств до аналогічних показників європейських країн (по країнах ЄС вона коливається від 18 до 26 % [31]) зміст цієї тенденції не має нічого спільного з формуванням структури споживчих витрат-

ків (і відповідно, форм участі домогосподарств в формуванні джерел економічного зростання) близької до властивої розвинутих країн.

Адже висока концентрація споживчих витрат залишається провідною властивістю їх структури протягом усього ретроспективного періоду (дві групи показників сконцентрованості споживчих витрат українських домогосподарств наведені в табл. 3).

Таблиця 3

КІЛЬКІСНІ ОЦІНКИ СКОНЦЕНТРОВАНОСТІ СПОЖИВЧИХ ВИДАТКІВ УКРАЇНСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ ПРОТЯГОМ РЕТРОСПЕКТИВНОГО ПЕРІОДУ

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Індекс Херфіндала-Хіршмана (НН)	3091,8	3224,09	3081,34	2955,50	2878,69	2728,33	2847,53	2674,59
НН, у % від максимального значення	30,92	32,24	30,81	29,55	28,79	27,28	28,48	26,75
Показник ентропії	1,71	1,66	1,68	1,72	1,74	1,76	1,73	1,77
Ентропія як % від максимального значення	68,68	66,83	67,79	69,10	69,89	71,01	69,73	71,42
Частка трьох товарних груп з найбільшою питомою вагою у споживчих витратах	71,17	73,37	73,05	72,45	71,61	70,83	71,76	70,35
Чотирьох найбільших	77,13	79,02	78,88	78,33	77,78	77,07	76,83	76,10
П'яти найбільших	82,13	83,42	83,98	82,94	82,57	82,56	81,81	81,51

* розраховано авторами за даними [21]

Порівняно невеликий коефіцієнт концентрації Херфіндала-Хіршмана, який ще й скорочується з часом (від 3091,8, тобто 30,9 % можливого максимуму у 2014 р. до 2674,6, тобто 26,7 % максимуму у 2021 р.) обумовлений великою подібністю тієї частини витрат, що залишаються після задоволення першочергових потреб. А саме до цієї частки належать усі витрати, які мають потенціал інвестиційного розширення запасів людського капіталу та підвищення просторової, професійної і соціальної мобільності населення. Наприклад, частка витрат на освіту скоротилась за період 2014 — 2021 рр. на 0,2 в.п, тобто на 10,5 %. Так само і частка витрат на відпочинок і рекреацію скоротилась з 2,1 % до 1,9 %, тобто на 0,2 в.п., майже на 8 %. А саме зростання питомої ваги витрат на ці товарні групи за традиційними мікроекономічними моделями розвитку стає результатом справді значущого (для участі домогосподарств у процесах накопичення ресурсів для розвитку) зростання доходів. Відсутність таких позитивних структурних зрушень свідчить про відсутність вагомого позитивного впливу зафіксованого нами зростання економічних можливостей домогосподарств (загальні споживчі витрати у постійних цінах зросли на 9,4 %) на їх участь в інвестуванні у людський капітал. Отже важливі умови стійкості розвитку (в умовах України хоча б перетворення зростання на розвиток), такі як залучення широких верств населення до інвестиційного розширення запасів людського капіталу та задіяння комерційних механізмів поліпшення ресурсного забезпечення соціальної сфери, протягом ретроспективного періоду, на жаль, не спостерігались.

Адекватнішу характеристику сконцентрованості споживчих витрат українських домогосподарств дає показник ентропії, бо його розміри відображають скоріше різноманітність тих питомих ваг, що мають різні товарні групи в сукупних споживчих витатках: чим більша така різноманітність, чим більші розриви між високими і низькими значеннями, тим менше значення набуває показник ентропії. А саме різноманітність невелика, бо висока питома вага харчових продуктів явно виділяється серед інших, ми не спостерігаємо і переважна більшість розривів невелика, адже у 2021 р. витрати на десять з дванадцяти товарних груп опинились в межах до 6 %. Саме це і відображає високий (від 69 % максимально можливого для 12-ти товарних груп у 2014 р. до 71,4 % у 2021 р.) розмір коефіцієнта ентропії. Структура розподілу витрат між усіма критично важливими для економічного зростання і розвитку витратами (освіта, медицина, відпочинок і культура), тими, що важливі для забезпечення просторової та професійної мобільності (транспорт, зв'язок, готелі та ресторани) та іншими видами витрат залишається виродженою протягом усього ретроспективного періоду. Це свідчить про явно високу вагомість тих обмежень, що низькі доходи переважної маси населення накладають на можливості формування ресурсних передумов зростання і розвитку. Адже чи не головна риса стійкого розвитку полягає в тому, що імпульси для нього формуються широким колом учасників процесів нарощення виробничого потенціалу, що власне і забезпечує широке коло бенефіціарів зростання, як необхідну умову його стійкості та перетворення на розвиток, у першу чергу, — через позитивні зрушення в структурі споживчих витрат домогосподарств.

Висновки. Позичування домогосподарства відносно формальної межі доходів (витрат) не гарантує певних якісних характеристик економічних можливостей, способу життя, якості людського капіталу, що необхідні для залучення широких верств населення до створення ресурсної бази зростання, а надалі забезпечує широке коло його бенефіціарів. Відповідно, велика амплітуда коливань поширеності й глибини бідності в Україні протягом 2014–2021 рр. свідчить про наявність вагомої групи домогосподарств, що формально не класифікуються як «бідні» за монетарною ознакою, проте фактично не мали достатніх економічних можливостей для включення своєї економічної поведінки (споживчої та інвестиційної, тобто освітньої, щодо професійної мобільності, соціальної активності тощо) до процесів формування ресурсів зростання й перетворення такого зростання на джерело розвитку, широке коло бенефіціарів якого стало б основою його стійкості.

Сталість показника ентропії споживчих витрат українських домогосподарств свідчить про те, що власне економічні механізми участі домогосподарств у формуванні передумов та імпульсів зростання і розвитку залишаються заблокованими, що робить зовнішні інвестиції, чи державні бюджетні витрати практично єдиним джерелом позитивної динаміки у періоди, коли інвестиційно витратне економічне зростання переважало негативний вплив політичних збурень, військових конфліктів і милітаризації чи глобальної пандемії. Але така виняткова роль державного бюджету чи зовнішніх інвестицій, що не мають позитивного впливу на економічну роль домогосподарств прямо суперечать принципам стійкості розвитку: сконцентрованість джерел зростання веде до концентрації його вигід та блокує подолання бідності.

Література

1. Boulding K. (1966). The Economics of the Coming Spaceship Earth', in Jarrett, H. Ed. Quality in a Growing Economy Environmental, Resources for the Future/John Hopkins University Press, Baltimore.
2. Ferreira R. P., Missemer A. (2020). The Hotelling Rule in Non-Renewable Resource Economics: A Reassessment. Canadian Journal of Economics, 53 (2), pp.800-820. [ff10.1111/caje.12444](https://doi.org/10.1111/caje.12444)[ff. fffhal-03216483](https://doi.org/10.1111/caje.12444)
3. Nordhaus, W. D. (1995). «How Should We Measure Sustainable Income?» Cowles Foundation Discussion Papers. 1344. <https://elischolar.library.yale.edu/cowles-discussion-paper-series/1344>
4. Daly, H. E. (1996). Beyond growth: the economics of sustainable development. Boston, Beacon Press.
5. A., Wijkman; K., Skanberg (2015): The circular economy and benefits for society. Jobs and Climate Clear Winners in an Economy Based on Renewable Energy and Resource Efficiency. Edited by Club of Rome. Available online at <https://www.clubofrome.org/wp-content/uploads/2016/03/The-Circular-Economy-and-Benefits-for-Society.pdf>, checked on 4/23/2019
6. Malthus, An Essay on the Principle of Population: Library of Economics.
7. Leibenstein H. Economic Backwardness and Economic Growth. Studies in the Theory of Economic Development. New York. 1957. P.48-51.
8. Rostow W. The Take-off into Self-sustained Growth // The Economics of Underdevelopment. 2nd Ed. L., 1960. P. 154- 186
9. Rostow W. W. The Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto. Cambridge, 1960; Idem. The Process of Economic Growth. The 2nd Ed. Oxford, 1960. P. 307–331.
10. Pigou A. C. 1920 The Economics of Welfare, 4th ed. Macmillan and Co, London, Great Britain.
11. Meier, G. M. (1995). Leading issues in economic development. Oxford University Press.
12. Adelman I. Fallacies in Development Theory and Their Implications for Policy. Frontiers of Development Economics, Oxford University Press. 2001. P. 103-134. URL: <https://dokumen.tips/documents/working-paper-no-887-fallacies-in-development-theory-and-in-development-theory.html?page=1>
13. Income inequality and growth: The role of taxes and transfers / OECD Economics Department Policy Notes, No. 9. January, 2012
14. Stiglitz Joseph E. The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future. W. W. Norton & Company. 2013. 560 p. URL: <https://wwnorton.com/books/the-price-of-inequality/>
15. Верба, Д., Кудінова, А., Ткаченко, О., & Самійленко, А. (2023). Побудова кривих енгеля для товарних груп «продукти харчування» та «освіта» в контексті оцінки добробуту українських домогосподарств. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 2(49), 228–238. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.2.49.2023.3974>
16. Deaton, A. (1997). The Analysis of Household Surveys: A Microeconometric Approach to Development Policy. The World Bank.
17. Banerjee, A., & Duflo, E. (2012). Poor economics. PublicAffairs.
18. Soto, Hernando de, 1941-. The Mystery of Capital : Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. New York :Basic Books, 2000.
19. Andreas, Chai, & Alessio, Moneta. (2012). Back to Engel? Some evidence for the hierarchy of needs. Journal of Evolutionary Economics, 22(4), 649-676. <https://doi.org/10.1007/s00191-012-0283-3>
20. Cline, W. (2004). Trade Policy and Global Poverty. Institute for International Economics, Washington, D.C.

21. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика / Доходи та умови життя режим доступу: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Міністерство соціальної політики України, Наказ від 18.05.2017 № 827/403/507/113/232 Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності
23. Nakonechnyi, S. I., Tereshchenko, T. O., & Romaniuk, T. P. (2004). *Ekonometriia* [Econometrics]. Kyiv: KNEU.
24. Tiutiunnykova S. V. & Pyvovarova K. L. (2018) Bahatovymirna bidnist yak hlobalna problema suchasnoho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Multidimensional poverty as a global problem of modern socio-economic development]. *Sotsialna ekonomika*, 55, 70–79. (in Ukrainian)
25. Павлюк Т.І., Новак І.Г. Рівень бідності в Україні та його причини. Приазовський економічний вісник. 2019. Випуск 6(17) с. 282-287. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2019/6_17_ukr/53.pdf
26. Войтович Н.М., Бричка Б.Б. Бідність в Україні: історико-економічний аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 33(72). 2022. №1. С.14-20.* URL: https://www.hist.vernadskyyjournals.in.ua/journals/2022/1_2022/3.pdf
27. Фатюха, Н. Г., & Здорова, К. О. (2020). ПРОБЛЕМИ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ. *Економічний простір*, (157), 69-73. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/157-13>.
28. Sen. (1999). *Development as freedom*. New York: Anchor Books, Random House, Inc.
29. Clements, K. W., Wu Y., & Zhang, J. (2004). *Comparing International Consumption Patterns*. The University of Western Australia, Department of Economics, Economics Discussion Working Papers. <https://doi.org/10.1007/s00181-005-0012-y>
30. Гончарук Н. Т. (2023). Удосконалення управління розвитком житлово-комунального господарства українських міст в умовах децентралізації. *Актуальні питання у сучасній науці (серія «Державне управління»)*. 2023. № 3(9). С. 194–207.
31. Eurostat. *Statistical explained* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Household_consumption_by_purpose

References

1. Boulding K. (1966). *The Economics of the Coming Spaceship Earth*, in Jarrett, H. Ed. *Quality in a Growing Economy Environmental, Resources for the Future*/John Hopkins University Press, Baltimore.
2. Ferreira R. P., Missemer A. (2020). *The Hotelling Rule in Non-Renewable Resource Economics: A Reassessment*. *Canadian Journal of Economics*, 53 (2), pp.800-820. [ff10.1111/caje.12444](https://doi.org/10.1111/caje.12444)[ff.fhal-03216483](https://doi.org/10.1111/caje.12444)
3. Nordhaus, W. D. (1995). «How Should We Measure Sustainable Income?» *Cowles Foundation Discussion Papers*. 1344. <https://elischolar.library.yale.edu/cowles-discussion-paper-series/1344>
4. Daly, H. E. (1996). *Beyond growth: the economics of sustainable development*. Boston, Beacon Press.
5. A., Wijkman; K., Skanberg (2015): *The circular economy and benefits for society. Jobs and Climate Clear Winners in an Economy Based on Renewable Energy and Resource Efficiency*. Edited by Club of Rome. Available online at <https://www.clubofrome.org/wp-content/uploads/2016/03/The-Circular-Economy-and-Benefits-for-Society.pdf>, checked on 4/23/2019
6. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*: Library of Economics.
7. Leibenstein H. *Economic Backwardness and Economic Growth*. *Studies in the Theory of Economic Development*. New York. 1957. P.48-51.
8. Rostow W. *The Take-off into Self-sustained Growth // The Economics of Underdevelopment*. 2nd Ed. L., 1960. P. 154–186
9. Rostow W. W. *The Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto*. Cambridge, 1960; Idem. *The Process of Economic Growth*. The 2nd Ed. Oxford, 1960. P. 307–331.

10. Pigou A. C. 1920 *The Economics of Welfare*, 4th ed. Macmillan and Co, London, Great Britain.
11. Meier, G. M. (1995). *Leading issues in economic development*. Oxford University Press.
12. Adelman I. *Fallacies in Development Theory and Their Implications for Policy*. *Frontiers of Development Economics*, Oxford University Press. 2001. P. 103-134. URL: <https://dokumen.tips/documents/working-paper-no-887-fallacies-in-development-theory-and-in-development-theory.html?page=1>
13. *Income inequality and growth: The role of taxes and transfers / OECD Economics Department Policy Notes*, No. 9. January, 2012
14. Stiglitz Joseph E. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W. W. Norton & Company. 2013. 560 p. URL: <https://wwnorton.com/books/the-price-of-inequality/>
15. Verba, D., Kudinova, A., Tkachenko, O., & Samiilenko, A. (2023). Plotting engel curves for commodities «food» and «education» in the context of ukrainian households' well-being evaluation. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 2(49), 228–238. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.2.49.2023.3974>
16. Deaton, A. (1997). *The Analysis of Household Surveys: A Microeconomic Approach to Development Policy*. The World Bank.
17. Banerjee, A., & Duflo, E. (2012). *Poor economics*. PublicAffairs.
18. Soto, Hernando de, 1941-. *The Mystery of Capital : Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York :Basic Books, 2000.
19. Andreas, Chai, & Alessio, Moneta. (2012). Back to Engel? Some evidence for the hierarchy of needs. *Journal of Evolutionary Economics*, 22(4), 649-676. <https://doi.org/10.1007/s00191-012-0283-3>
20. Cline, W. (2004). *Trade Policy and Global Poverty*. Institute for International Economics, Washington, D.C.
21. *Demohrafichna ta sotsialna statystyka*. (2014 — 2022). Ukrstat. Retrieved October 10, 2024, from https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm
22. Ministry of Social Policy of Ukraine, Order of May 18, 2017 No. 827/403/507/113/232 On Approval of the Methodology for Comprehensive Poverty Assessment
23. Nakonechnyi, S. I., Tereshchenko, T. O., & Romaniuk, T. P. (2004). *Ekonometriia [Econometrics]*. Kyiv: KNEU.
24. Tiutiunnykova S. V. & Pyvovarova K. L. (2018) Bahatovymirna bidnist yak hlobalna problema suchasnoho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Multidimensional poverty as a global problem of modern socio-economic development]. *Sotsialna ekonomika*, 55, 70–79. (in Ukrainian)
25. Pavlyuk, T., & Novak, I. (2019). POVERTY IN UKRAINE AND ITS CAUSES. *Pryazovskyi Economic Herald*, 6(17). <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2019-6-51>
26. Voitovych, N., & Brychka, B. (2022). POVERTY IN UKRAINE: HISTORICAL AND ECONOMIC ANALYSIS. *Scientific Notes of Taurida National V I Vernadsky University Series Historical Sciences*, 1, 14–20. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.3>
27. Fatiukha, N., & Zdorova, K. (2020). THE PROBLEM OF POVERTY IN UKRAINE. *Economic Scope*. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/157-13>.
28. Sen. (1999). *Development as freedom*. New York: Anchor Books, Random House, Inc.
29. Clements, K. W., Wu Y., & Zhang, J. (2004). *Comparing International Consumption Patterns*. The University of Western Australia, Department of Economics, Economics Discussion Working Papers. <https://doi.org/10.1007/s00181-005-0012-y>
30. Honcharuk N. T. (2023). Improving the management of housing and communal services development in Ukrainian cities under decentralization. *Current issues in modern science (series «Public administration»)*. 2023. No. 3(9). pp. 194–207.
31. Eurostat. *Statistical explained* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Household_consumption_by_purpose